бөрчә кебек һәм шундыйрак башка берәмлекләрне фразеологик бөтеннәр дип йөртү дә бар.

3. Аерым кешеләрнең әйткән сүзләре дә, әдәби фразеологизмнар кебек, тотрыклы гыйбарәләр булып яши башлаганнар.

Берничә мисал карыйк. Кысамый (Хисамыйдыр, күрәсең) май ашамый дигән берәмлек бер кеше өчен икенчесе хәл итсә әйтелә. Хисамый исемле кеше булган, исемен бозып, Кысамый дип йөрткәннәр. Бу кеше май яраткан. Хатыны белән кунакка барганнар. Хуҗалар май ашарга кыстыйлар икән. Хатыны: “Юк, Кысамый май ашамый!”- ди икән. Хатыны шулай дигәч, ире ашарга оялган. Кайткач: “Кысамый май ашамыймы?!”- дип, такмаклап-такмаклап кыйнаган имеш, диләр.

Халкыбызның шул хәтле үткен һәм образлы, абстракт, метафорик уйлау сәләтенә ия булуы, һәр рухи халәтне тотып алып, төгәл итеп әйтеп бирә алуы шаккаттыра. Мисал өчен ыштыр капитан кебек дигән гыйбарәне генә алыйк. Ул “җыйнаксыз, мескен итеп киенгән” дигәнне аңлата. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә ыштыр сүзе “чабата кигәндә аякка, я балтырга урый торган тукыма” дип бирелә. Бездәге бу фразеологизм чабата кигән, ыштыр чорнаган кешегә мыскыллап, мескен итеп караудан килеп чыккан, күрәсең. Сары тубал сайрату чәй эчүне аңлата. Шул ук сүзлектә “тубал” сүзе “кабыктан ясалган киң һәм түгәрәк савыт” дип бирелә. Димәк, бу фразеологизм самоварны тубалга охшатудан килеп чыккан дип фараз йөртергә була. Ярымтык кебек дигән гыйбарә шәрә яисә ярымшәрә дигәнне аңлата. Ярымтык- гәйнәләрдә мифик зат, ярымкеше кыяфәтендәге урман иясе. Бабаларыбызның кешенең кыяфәтен шулкадәр төгәл, образлы итеп әйтә белүләренә бу тагын бер мисал. Өшке дип авылларда киез итекләре ямый торган энәне атаганнар. Аның нык, үткер, калын киезләрне дә тишеп чыга алу сыйфатын кешегә күчереп, җитез, булдыклы кешегә карата өшке кебек дип әйтү барлыкка килгән.

Шунысы да кызыклы: бер үк мәгънә төрле фразеологизм белән бирелергә мөмкин. Мәсәлән, көнләшү кумалагы кыштырдый дип тә, эче пелмин бөгә дип тә әйтелә; мич арадан бөкәй килә дигәннән курыккан заманнар үтте инде; сиян курыккан күлмәкнең җиңе юк; сиян курыккан күлмәк тузды инде әйтелмәләре өчесе дә “синнән курыкмыйм”, дигән мәгънәне белдерә.

Бу хезмәттә районыбызның берничә авылының гына фразеологизмнары тупланды, болары да аларның бик аз өлешен генә тәшкил итә. Бер район эчендә урнашуларына карамастан, һәр авылның үзенә генә хас тотрыклы гыйбарәләре бар. Шулай булгач, һәр авылның сөйләме өйрәнелергә, җыелган материал галимнәр, тел белгечләре тарафыннан эшкәртелергә тиеш. Бу хезмәттә күрсәтелгән материал киләчәктә мондый эшне башкаручыларга, халкыбызның рухи мирасы белән кызыксынучы яшьләргә, зыялыларга куллану өчен тәкъдим ителә.

Әдәбият

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1982
2. Баязитова Ф.С. Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1993
3. Зимасов Н.Ш. Барда сүзлеге. – Барда, 2005
4. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

Закирова Лилия Ривгатовна,

к. филол. н., учитель татарского языка и литературы
МБОУ “Черемшанский лицей”, Татарстан, Россия
e-mail: liliyamir1983@mail.ru

УДК 81.632.3

Г.ТУКАЙ ПОЭЗИЯСЕНДӘ ТЕЗҮЛЕ БӘЙЛӘНЕШТӘГЕ КОНСТРУКЦИЯЛӘРНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОЧИНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ПОЭЗИИ Г.ТУКАЯ

THE USE OF COORDINATIVE STRUCTURES IN POETRY G.TUKAYA

Аннотация. В данной статье рассматриваются различные виды сочинительных конструкции в поэзии Г.Тукая, выясняется синтаксические функции обобщающих слов и однородных членов.

Ключевые слова: однородные члены, обобщающее слово. синтаксическая функция, морфологические признаки, сочинительные конструкции.

Abstract. This article discusses the various types of construction in the coordinative G.Tukaya poetry, turns syntactic functions generalizing words and homogeneous members.

Keywords: homogeneous terms, a generalized word. syntactic function, morphological characteristics, co-ordinative structure.

Татар тел белемендә тиңдәш кисәкләр төрле яклап өйрәнелгән. Бу өлкәдә М.З. Зәкиев (1, 175-181), Ф.С. Сафиуллиналарның (2, 359-362; 3, 129-135) хезмәтләре игътибарга лаек. Әмма тиңдәш кисәкләрне аерым бер шагыйрь иҗатында тикшерсәк, без, бердән, аның иҗатының үзенчәлеген, икенчедән, башка шагыйрьләребез иҗатыннан аермалы якларын күрербез. Шуңа күрә дә без, Габдулла Тукай поэзиясенә тукталып, аның иҗатында тиңдәш кисәкләрнең кулланылу үзенчәлеген билгеләүне максат итеп куйдык. Г.Тукай иҗатында киң кулланылган тиңдәш кисәкләр аның иҗатына аһәң, моң өстиләр һәм укучы күңеленә тирән үтеп керерлек итеп җанландыралар. Шагыйрь иҗатында тиңдәш кисәкләр төрле жөмлә кисәкләре булып килә алалар.

Иң элек тиңдәш кисәкләрнең җөмләдә ия функциясен башкарган мисалларга тукталыйк: Билгеле, бу кап-кара урманда һәр ерткыч та бар, Юк түгел аю, *бүре; төлке жиһан~ корткыч* та бар. («Шүрәле»). Бу кушма җөмләдә өч грамматик нигез бар. Икенче, өченче җөмләләр составында исем сүз төркеме белән бирелгән тиңдәш ияләр килә.

Җөмләдә тиңдәш кисәкләр функциясен үтәгән ялгызлык исемнәре күплек санда да килә алалар: Әгәр күрсә шул матурны *Гайнетдиннәр,* Гади генә *Котбетдиннәр. Шәмсетдиннәр* («Сөбханалла»), Яктыра кала. *Урамнар, кырлар. якын урманнар, таулар, баглар. бакчалар* Нурга гарык булганнар («Иртә»). Алдагы мисалларда тиңдәш кисәкләр үзара санау интонациясе ярдәмендә бәйләнгәннәр. Алар теркәгечләр белән дә бәйләнәләр: Саргая *таллар, усаклар, алмагачлар һәм каен* («Чыршы»). Әлеге очракта тиңдәш кисәкләрнең беренчеләре санау интонациясе, соңгылары җыючы теркәгеч *һәм* белән бәйләнгәннәр.

Г.Тукайның барлык шигырьләрендә дә тиңдәш кисәкләр бер төрле сүз төркеме белән генә бирелмиләр: *Әткәй, әнкәй, мин, апай, әби, бабай һәм бер песи - Безнең өйдә без җидәү: безнең песи жиденчесе* («Безнең гаилә»). Бу мисалда исемнәр белән белдерелгән тиңдәш кисәкләр арасында алмашлык белән бирелгәне дә бар.

Г.Тукай күп кенә шигырьләрендә тиңдәш ияләрнең иң соңгысында гына кушымча куллана. Ә беренчеләре исә кушымчасыз, ләкин шул ук кушымчага ия булганы контексттан аңлашыла: Мин кызыкмыйм һич кешенең *малы, милке, бәхетенә* («Тәүбә вә истигъфар»). Бу мисалда барлык исемнәр дә өченче зат берлектәге тартым белән төрләнгәннәр. Шундый ук мисалларның сүзтезмә белән бирелгәннәре дә очрый, алар аерым сүз белән белдерелгән кисәкләр белән тиңдәшләнәләр: *Тәти читек, тәти күлмәк, штаннарны* Баш астыма өеп куеп яткан чагым («Бәйрәм вә сабыйлык вакыты»). Элеге мисалда тиңдәш кисәкләр туры тәмамлык функциясен үтиләр.

Тиңдәш кисәкләр жөмләдә еш кына тәмамлыклар да булып киләләр: И канторщик! Счет яз, ди, *Шалкановка, Мансуровка, Зәйнуллинга, Талкановка* («Бер газета идарәсе хәленнән»). Монда тәмамлыклар юнәлеш килешендә киләләр һәм үзара санау интонациясе белән бәйләнәләр.

Г.Тукай үзенең поэзиясендә антонимнарга да зур урын бирә: Күз алдымда күрәм мең-мең кадәр яшьрен жиһаннарны. Күрәм булган, буласы барча *яхшы һәм яманнарны* («Пәйгамбәр»). Тиңдәш кисәкләр вазифасын башкарган антонимнар сыйфат сүз төркеме белән белдерелгән.

Г.Тукайның күп кенә шигырьләрендә тиңдәш кисәкләрне алынма теркәгеч *вә* бәйли: Күрмимен *алны вә артны,* и чабам мин, и чабам («Су анасы»). Хәзерге поэзиядә бу теркәгеч кулланылмый. Аны күпләп Г.Тукай әсәрләрендә генә очратабыз.

Җөмләдә аергыч вазифасын башкарган тиңдәш кисәкләр дә Г.Тукай иҗатының зур өлешен били. Алар әлеге очракта тамыр сыйфатлар белән белдереләләр: Монда кара, *явыз, усал, мәлгунь* бүре («Суык»)! *Ак, кызыл, ал, сап-сары, зәңгәр, яшелдән* чәчкәләр («Суык»).

Аергыч урынында исемнән ясалган сыйфатлар да килергә мөмкин: Дөньядук нишләп ача ул сигез ожмах капкасын? Ник авыз итә *гүзәл, тәмле, матур* ожмах ашын?! («Тәүбә вә истигъфар») Әлеге шигъри юлларда *тәмле* ясалма сыйфат белән белдерелсә, *гүзәл, матур* синонимнары тамыр сыйфатлар булып торалар.

Кайчакта тиңдәш кисәкләр составындагы аергычлар аерылмышны ниндидер билгегә ия булган өлеше буларак ачыклый: *Суык жилле, ачы, ямьсез* буранда ... («Кызганыч бабай»). *Алсу йөзле, кара кашлы, кара кузле* кызларын («Шүрәле»).

Сыйфатлар белән белдерелгән аергычлар арасында рәвешләр белән бирелгәннәре дә очрый: Ишеттем мин кичә, берәү җырлый, *Чын безнеңчә, матур, милли* көй («Милли моңнар»). Бу мисалда *чын безнеңчә* аергычы рәвешле рәвеш сүзтезмәдән гыйбарәт.

Хәлләр дә жөмләдә тиңдәш кисәкләр булып киләләр: Синдә мал беткәнне Дусларың белделәр; *Алдыңда, артыңда* Кул чабып көлделәр («Мужик йокысы»).

Исемнәр белән бирелгән урын хәлләре дә тиңдәшләнеп киләләр: Мин торам *кырларда, Болында, урманда* («Бала һәм күбәләк»).

Хәл фигыль белән белдерелгән тиңдәш рәвеш хәлләрен дә Г.Тукай еш куллана: Ул утырган бик *матурлап һәм акыллы башланып,* Уйга чумган, жиргә күз теккән, жиһаннан баш алып («Мияубикә»). Төпләрендә ятканым бар, *хәл жыеп,* күккә карап («Шүрәле»).

Тиңдәш хәбәрләр дә Г.Тукай иҗатында бик күп кулланыла һәм аларның күбесе градацияне белдерәләр.

Латинча градация акрынлап күтәрелү дигәнгә туры килә. «Градация» төшенчәсен эзлекле рәвештә көчәйтеп, үстереп яки, киресенчә, йомшартып, кечерәйтеп кабатлау дип билгеләргә була: Сизде эшне шүрәле дә, *кычкыра да бакыра; Сызлана* һәм ярдәменә шүрәлеләр *чакыра* («Шүрәле»). Күрмимен алны вә артны, и *чабам мин,* и *чабам: Ашыгам, тирлим, пешәм һәм* кып-кызу утта *янам («Су* анасы»). Жәй көне: эссе һавада мин суда *коенам, йөзәм: чәчрәтәм, уйныйм, чумам,* башым белән суны *сөзәм* («Су анасы»). Г.Тукай поэзиясеннән тагын бик күпләгән шундый мисаллар табып була.

Хәбәрләр хәзерге заман хикәя фигыль белән дә белдерелә: Безнең маэмай *рәхәт тора, сафа сөрә, Җитезләнә, уйный* һаман, *йөгерә, өрә; Карый миңа* мәхәббәтле күзе белән («Ялкау маэмай»).

Категорик үткән заман хикәя фигыль белән белдерелгән тиңдәш кисәкләр: өйгә *кайттым да:* «Әни алтын тарак *таптым,» -* дидем. *Сусадым, ардым,* әни, мин озак *чаптым* дидем («Су анасы»). Сачларын үргәч тарап, сикерде төште суга ул, *Чумды да китте,* тәмам *юк булды* күздән шунда ул («Су анасы»).

Шулай ук нәтижәле үткән заман хикәя фигыль белән белдерелгән тиңдәш кисәкләр дә шактый: Күрәмсез нинди *беткән* һәм *арыкланган, фәкыйрьләнгән, Зәгыйфьләнгән, таланган,* өсте-башы нинди керләнгән («Пәйгамбәр»).

Г.Тукай, тиңдәш кисәкләрне формалаштырганда, хәзерге заман хикәя фигыльнең юклык формасын да оста файдалана: Җил *исми* аз гына да, бер генә яфракны *селкетми* («Су анасы»).

Тиңдәш кисәкләр *-мы, -ме* сорау кисәкчәсе белән дә килергә мөмкин: Кирәк *баймы, фәкыйрьме, падишаһмы* күрсәтәм гайбен («Пәйгамбәр»).

Тиңдәш иярчен кисәкләр Тукай поэзиясендә, сөйләмнең тәэсир көчен арттыру өчен, күпчелек кире тәртиптә кулланылалар. Бу алымны икенче төрле инверсия дип атыйлар. Моның стилистик әһәмияте бик зур. Нәкъ менә шул иярткүчесеннән соң килгән иярчен кисәкләргә көчле басым ясала һәм алар Тукай поэзиясен тагын да җанлы итә: Күрәм *гаден, сәмүден,* бар булып үткән *халыкларны* Күрәм диңгез *төбен,* уйнап, йөзеп йөргән *балыкларны* («Пәйгамбәр»).

Шулай итеп, Г.Тукай поэзиясен күңел күзе аша үткәреп, без түбәндәге нәтижәгә киләбез: аның шигырьләре нәкъ менә шул тиңдәш кисәкләрнең күп булуы, аларның төрле тел-сурәтләү чаралары белән белдерелүләре һәм кире тәртиптә урнашулары белән укучы күңеленә жиңел үтеп керә дә инде һәм аны зур, киң бер дөньяга - Г.Тукай поэзиясе дөньясына алып чыга.

Әдәбият

1. Зәкиев М.З. Татар грамматикасы: 3 томда. – М: Инсан; Фикер, 1999. – т.3. Синтаксис. – 175 б.
2. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З Хәзерге татар әдәби теле: Югары һәм урта уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2002. – 197 б.
3. Сафиуллина Ф.С. Татар телендә сүз тәртибе. – Казан: Тат. кит. нәшр.,1974. – 87 б.

Кэрулы Мостафа Муратович,

ст. преп. кафедры татароведения и тюркологии
Института международных отношений,
истории и востоковедения К(П)ФУ
г. Казань, Татарстан, Россия
e-mail:mmkeruly@gmail.com

УДК 10.02.19

К ВОПРОСУ ОБ ОТГЛАГОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЯХ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

GERUNDS AND PARTICIPLES IN THE TURKISH LANGUAGE

Аннотация.В статье представлен анализ образования отглагольных частей речи в турецком языке, а именно отглагольных существительных, прилагательных, наречий и деепричастий в турецком языке.

Ключевые слова: отглагольные части речи,формообразующие аффиксы, турецкий язык.

Abstract. The article discusses the issue of forming gerunds and participles in the Turkish language.It also presents the wide range of word building affixes.

Key words:gerunds, participles, the Turkish language,affixes.

Глагольные формы турецкого языка делятся на три основные группы:[5, с 864]

1. Именные формы глаголов: инфинитивы, отглагольные имена (isimfiiller, mastarlar, eylemlikler).